

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

جاودانگی در عذاب از منظر سنت اسلامی و حکمت متعالیه

استاد راهنما:

دکتر محسن جوادی

استاد مشاور:

دکتر احمد عابدی

نگارنده:

یحیی صباغچی

زمستان ۱۳۸۷

تقديم به شیرخواره شاه کربلا

درة التاج گرامی گوهران آن سبک در وزن و در قیمت گران

اشرف اولاد آدم را پسر لیک اندر رتبه آدم را پدر

که به حرمت خونش، عذاب ابدی بر قاتلش مکتوب است.

تقدیر و تشکر

ممد و سپاس فدای را که توفیق کسب دانش به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تمصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده‌اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر ممسن جوادی که راهنمایی این جانب را در انجام تمقیق، پژوهش و نگارش این پایان‌نامه تقبل نموده‌اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

همچنین از جناب آقای دکتر احمد عابدی به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده‌اند کمال تشکر را دارم.

چکیده

عالمان اسلامی در مسأله‌ی فرجام اخروی انسان‌ها در چند نکته اشتراک دارند: اولاً بهشت و جهنم، هر دو، ساکنانی خواهند داشت. ثانیاً بهشتیان از بهشت خارج نمی‌شوند. ثالثاً اهل جهنم دچار عذاب خواهند شد. رابعاً گروهی از جهنمیان پس از طی مراحل، از عذاب رها شده، وارد بهشت می‌شوند. خامساً گروهی از جهنمیان برای همیشه در دوزخ خواهند ماند.

آنچه که در بین دانشمندان اسلامی محل اختلاف گردیده این نکته است که آیا جاودانان در دوزخ، دائماً با عذاب هم قرین خواهند بود یا در عین بقا در دوزخ، از عذاب رها خواهند شد.

ابن عربی و پیروانش از جمله‌ی کسانی هستند که بر اساس دلایلی چون گستردگی رحمت الهی، عدم تبدل فطرت، جواز خلف وعید، سنخیت طبع دوزخیان با آتش دوزخ، غایت بودن جهنم در خلقت برخی انسان‌ها، عدم تناسب عذاب نامحدود با عصیان محدود و نیز برخی آیات و روایات معتقد هستند که عذاب دوزخ از جاودانان در دوزخ برطرف خواهد شد.

در طرف دیگر، بسیاری از متکلمان، مفسران و فلاسفه معتقدند که دلایل گروه فوق تماماً مورد خدشه هستند و حداکثر چیزی که اثبات می‌کنند، امکان برداشته شدن عذاب از جاودانان در دوزخ بر حسب اراده و مشیت الهی است و هیچ حکم محتومی را در مورد مدعای خود ثابت نمی‌کنند. در مقابل، دلایل عقلی بر مبنای حرکت جوهری و کسب فطرت ثانویه و نقلی بر اساس دلالت آیات و روایات فراوان اثبات می‌کنند که جاودانگی در دوزخ مساوی با جاودانگی در عذاب است.

از منظر بررسی اصناف انسانها در آخرت، تنها می‌توان به جاودانگی گروه کوچکی از انسانها در عذاب حکم کرد که عبارتند از کافران معاند و مستکبر. ویژگی این گروه، سرکشی در مقابل حق و حقیقت و عنادورزی نسبت به آنها است. البته اینان در اوج اقلیت هستند و عموم مردم در نهایت مشمول رحمت خاص الهی قرار خواهند گرفت و در زمره‌ی رستگاران درخواهند آمد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	فصل اول: آیا جاودانگی در عذاب ممکن است؟
۷	۱. تبیین موضوع
۸	۱.۱ جاودانگی بهشتیان در بهشت بدیهی است
۹	۱.۱.۱ نظر علامه طباطبایی
۱۰	۱.۱.۲ نگاه روایات
۱۰	۱.۱.۳ منظر قرآن کریم
۱۱	۲. نگاه فلسفی بر امکان جاودانگی در عذاب:
۱۲	۲.۱ تفاوت فعلیت فلسفی نفس با کمال انسانی آن
۱۳	۲.۲ محال بودن حرکت قهقرایی
۱۴	۲.۳ تایید روایی
۱۴	۳. نگاه نقلی بر امکان جاودانگی در عذاب
۱۴	۳.۱ معنای «خلود»
۱۶	۳.۱.۱ کاربرد «خلود» در آیات و روایات
۱۶	۳.۱.۱.۱ جاودانه نبودن گناهکار موحد در عذاب
۱۸	۳.۱.۱.۲ حکم به «خلود» در آتش برای موحدان
۲۰	۳.۱.۱.۳ «خلود» به معنای جاودانگی نیست
۲۰	۳.۱.۲ مستند دیگر بر معنای «خلود»: قید «ابداً» برای حکم «خلود»
۲۰	۳.۲ طرح یک سؤال و پاسخ به آن
۲۱	۳.۲.۱ آیاتی که برم عدم مغفرت شرک دلالت دارند
۲۱	۳.۲.۲ آیاتی که «خلود» در عذاب را با قید «ابداً» ذکر کرده‌اند
۲۱	۳.۲.۳ ظاهر برخی روایات
	فصل دوم: دلایل دوام عذاب
۲۶	۱. دلیل اول: آیات قرآن کریم

- ۱.۱ آیاتی که حکم به «خلود» همراه با قید «ابداً» در آنها آمده است. ۲۶
- ۱.۱.۱ آیات ۶۴ و ۶۵ سوره احزاب. ۲۶
- ۱.۱.۲ آیه ۲۳ سوره جن. ۲۶
- ۱.۱.۳ آیات ۱۶۸ و ۱۶۹ سوره نساء. ۲۷
- ۱.۲ آیاتی که بر عدم خروج و عدم غیاب از نار دلالت دارند. ۲۸
- ۱.۲.۱ آیه ۱۶۷ سوره بقره. ۲۸
- ۱.۲.۲ آیات ۳۶ و ۳۷ سوره مائده. ۲۹
- ۱.۲.۳ آیات ۱۴ تا ۱۶ سوره انفطار. ۳۰
- ۱.۲.۴ آیات ۲۰ سوره سجده و ۲۲ سوره حج. ۳۲
- ۱.۳ آیاتی که از لفظ «مقیم» برای توصیف عذاب اخروی استفاده می‌کنند. ۳۴
- ۱.۳.۱ آیه ۶۸ سوره توبه. ۳۴
- ۱.۳.۲ آیه ۴۵ سوره شوری. ۳۵
- ۱.۳.۳ آیه ۳۹ سوره هود. ۳۶
- ۱.۴ آیات بیانگر نو شدن عذاب: ۳۶
- ۱.۴.۱ آیه ۵۶ سوره نساء. ۳۶
۲. دلیل دوم: روایات معصومان : ۳۷
- ۲.۱ روایاتی که بر عذاب دائمی دشمنان و ناصبان اهل بیت : دلالت می‌کنند. ۳۷
- ۲.۲ روایات ذبح موت. ۳۸
۳. دلیل سوم: دلیل فلسفی. ۳۹
- ۳.۱ تاثیر اعمال در نفس. ۳۹
- ۳.۲ دیدگاه علامه طباطبایی. ۴۰
- ۳.۳ دیدگاه حکیم سبزواری. ۴۱
- ۳.۴ تایید روایی. ۴۲
۴. دلایل دوام عذاب چه کسانی را شامل می‌شود؟ ۴۲
- ۴.۱ منظر قرآن کریم و روایات معصومین : ۴۳
- ۴.۱.۱ کافران. ۴۴
- ۴.۱.۲ مشرکان. ۴۴
- ۴.۱.۳ منافقان. ۴۵
- ۴.۱.۴ مرتدان. ۴۵

۴۵	۴.۱.۵ تکذیب‌کنندگان آیات خدا
۴۶	۴.۱.۶ دشمنان خدا و پیامبر ﷺ
۴۶	۴.۱.۷ نافرمانان از دستور خدا و رسول ﷺ
۴۶	۴.۱.۸ ستمگران
۴۷	۴.۱.۹ مجرمان و گناهکاران
۴۷	۴.۱.۱۰ قاتل عمدی مؤمن
۴۸	۴.۱.۱۱ رباخواران
۴۸	۴.۱.۱۲ اعراض‌کنندگان از قرآن
۴۸	۴.۱.۱۳ پیروان ستمگران
۴۹	۴.۱.۱۴ متکبران
۴۹	۴.۱.۱۵ ناصبان و دشمنان اهل بیت :
۵۰	۴.۱.۱۶ شک در ولایت اهل بیت :
۵۰	۴.۱.۱۷ انکار رسالت پیامبر ﷺ و امامت اهل بیت :
۵۱	۴.۲ منظر متکلمان
۵۲	۴.۲.۱ قول معتزله و خوارج در خلود مرتکب کبیره
۵۳	۴.۲.۲ رد قول معتزله
۵۵	۴.۳ منظر فلسفی
۵۶	۴.۳.۱ محال بودن حرکت قهقرایی
۵۶	۴.۳.۲ بیان صدرالمتألهین
۵۷	۴.۳.۳ بیان قرآن کریم

فصل سوم: دلایل انقطاع عذاب

۶۱	۱. اجماع بر جاودانگی برخی دوزخیان در دوزخ
۶۲	۲. دلیل اول: گستردگی و شمول رحمت
۶۳	۲.۱ گستره رحمت الهی غضب او را هم در بر می‌گیرد
۶۷	۳. دلیل دوم: فطرت
۶۷	۳.۱ معنای فطرت
۶۸	۳.۲ فطرت الهی و کفر
۷۲	۴. دلیل سوم: جواز تخلف وعید

۷۴	۴.۱ اشکال «تبدل در کلام الهی» و پاسخ آن
۷۵	۵. دلیل چهارم: نوعی بودن دوام عذاب و شخصی نبودن آن
۷۵	۵.۱ نظر صدرالمتالهین در مورد منشأ عذاب
۷۹	۵.۲ تقابل دیدگاه صدرالمتالهین با دلایل انقطاع عذاب
۸۰	۵.۳ رفع تقابل
۸۱	۶. دلیل پنجم: غایت بودن جهنم در خلقت برخی انسان‌ها
۸۱	۶.۱ تقریر اول
۸۲	۶.۲ تقریر دوم
۸۳	۶.۳ تقریر سوم
۸۳	۶.۴ لذت بردن انسان‌ها از بازگشت به غایت خود
۸۴	۷. دلیل ششم: عدم موافقت عذاب نامحدود با عمل محدود
۸۶	۸. دلیل هفتم: دلالت آیات و روایات (دلایل نقلی)
۸۶	۸.۱ آیه ۲۳ سوره نبأ
۸۷	۸.۱.۱ فنای نار و ناریان
۸۸	۸.۲ آیاتی که بر مستثنی شدن از حکم خلود با مشیت الهی دلالت می‌کنند
۸۹	۸.۳ روایات
۸۹	۸.۳.۱ روایت محمد بن مسلم از امام صادق <small>علیه السلام</small>
۸۹	۸.۳.۲ روایات دلالت کننده بر اتمام عذاب
۸۹	۹. کیفیت انقطاع عذاب
۹۰	۹.۱ طبع ناری
۹۱	۹.۲ داستانی از مولوی
۹۳	۹.۳ حل یک شبهه
۹۴	۹.۴ عذاب دوزخ از ابتدا عذب نیست

فصل چهارم: بررسی و نقد ادله

۹۷	۱. منشأ عذاب اخروی چیست و تحلیل وضعیت جاودانان در دوزخ از نظر فلسفی چگونه است؟
۹۸	۱.۱ دیدگاه محیی الدین عربی
۹۸	۱.۲ دیدگاه صدرالمتالهین
۹۸	۱.۳ اشکالات دیدگاه ابن عربی

۹۹	۱.۴ راه‌گشا بودن دیدگاه صدرالمتألهین
۹۹	۱.۵ انسان نوع متوسط است نه اخیر
۱۰۲	۱.۶ دیدگاه مرحوم سید جلال‌الدین آشتیانی
۱۰۲	۱.۷ شبهه‌ی عدم تبدل فطرت
۱۰۳	۱.۸ پاسخ شبهه
۱۰۵	۱.۹ امکان زوال ملکات به شرط وجود استعداد
۱۰۷	۲. بررسی و نقد ادلة انقطاع عذاب:
۱۰۷	۲.۱ دلیل اول: گستردگی و شمول رحمت الهی
۱۰۷	۲.۱.۱ مقایسه‌ی معنای رحمت در مورد خدا و انسان
۱۰۸	۲.۱.۲ رحمت خاصه و رحمت عامه
۱۱۰	۲.۱.۳ شامل بودن رحمت عامّ الهی بر غضب او
۱۱۳	۲.۲ دلیل دوم: فطرت الهی
۱۱۴	۲.۲.۱ اختلاف در پذیرش مفهوم فطرت
۱۱۵	۲.۲.۲ اشکال بر دلیل فطرت
۱۱۵	۲.۲.۳ اشکال بر اشکال
۱۱۷	۲.۲.۴ رد اشکال فوق
۱۱۸	۲.۲.۵ قسری نبودن عامل عذاب
۱۲۰	۲.۳ دلیل سوم: جواز تخلف وعید
۱۲۱	۲.۳.۱ اشکال بر این دلیل و پاسخ آن
۱۲۲	۲.۳.۲ منظر فلسفی
۱۲۲	۲.۳.۳ ضروری نبودن دلیل تخلف از وعید
۱۲۳	۲.۴ دلیل چهارم: نوعی بودن دوام عذاب و شخصی نبودن آن (دلیل اول صدرالمتألهین)
۱۲۳	۲.۴.۱ ریشه دلیل
۱۲۴	۲.۴.۲ اشکالات این دلیل
۱۲۵	۲.۵ دلیل پنجم: غایت بودن جهنم برای برخی انسان‌ها
۱۲۵	۲.۵.۱ غایت همه‌ی انسان‌ها جز بندگی و بهشتی شدن نیست
۱۲۷	۲.۵.۱.۱ جهنم جایگاه سعادت نمی‌تواند باشد
۱۲۷	۲.۵.۲ عمارت حقیقی دنیا به دست مؤمنان حقیقی است
۱۲۸	۲.۵.۲.۱ مدینه‌ی فاضله‌ی مهدوی

۲۶	دلیل ششم: عدم موافقت عذاب نامحدود با عصیان محدود	۱۲۹
۲۶.۱	اشکال مبنایی دلیل	۱۲۹
۲۶.۱.۱	ملکات نفسانی بر اثر اعمال شکل می‌گیرند	۱۳۰
۲۶.۱.۲	بیان پیامبر اکرم ﷺ درباره‌ی علت جاودانگی	۱۳۲
۲۶.۱.۳	ثبوت اعمال در صحیفه‌ی نفس	۱۳۳
۲۶.۱.۴	حقیقت ثواب و عقاب، ظهور نفس است برای نفس	۱۳۵
۲۶.۲	صورت ظاهری عصیان محدود است و حرمت‌شکنی باطنی آن نامحدود	۱۳۶
۲.۷	دلیل هفتم: ظواهر آیات و روایات	۱۳۷
۲.۷.۱	استدلال به آیه ۲۳ سوره نبأ	۱۳۷
۲.۷.۱.۱	رد استدلال به محدود بودن «احقاب»	۱۳۷
۲.۷.۲	عدم فنای نار و ناریان	۱۳۸
۲.۷.۳	رد استدلال به مستثنی شدن خلود با مشیت الهی	۱۳۹
۲.۷.۴	تعارض روایات مثبت انقطاع عذاب با آیات و روایات نافی آن	۱۴۰
۳	بررسی دلایل دوام عذاب	۱۴۱
۳.۱	دلیل فلسفی	۱۴۱
۳.۲	دلایل نقلی	۱۴۱
۴	جمع بندی	۱۴۲

فصل پنجم: گروه‌های مردم در آخرت و فرجام آن‌ها

۱	تفکیک «استحقاق» و «وقوع» عذاب جاودان	۱۴۵
۲	استحقاق جاودانگی در عذاب	۱۴۶
۲.۱	استحقاق عدل محور	۱۴۶
۲.۱.۱	عجز از شکر تنها یک نعمت!	۱۴۷
۲.۱.۲	عدم تعلق نعمت‌ها بر اساس استحقاق	۱۴۷
۲.۱.۳	عدم استحقاق ثواب برای اهل طاعت	۱۴۹
۲.۱.۴	وضعیت نافرمانان	۱۵۰
۲.۱.۵	گناه: شکستن حرمت پروردگار	۱۵۱
۲.۱.۶	نگاه معصومان :	۱۵۱
۲.۱.۷	در نگاه عدل محور، عموم انسان‌ها جایگاهی جز دوزخ ندارند	۱۵۳

۱۵۴	۲.۲ استحقاق فضل محور
۱۵۴	۲.۲.۱ معامله‌ی خداوند با انسان‌ها بر اساس لطف و کرم
۱۵۵	۲.۲.۲ غلبه‌ی رحمت بر غضب
۱۵۷	۲.۲.۳ عدم تخلف از وعده‌ی رحمت
۱۵۷	۲.۳ بررسی مسأله‌ی جاودانگی در عذاب از زاویه‌ی فضل الهی
۱۵۷	۳. اصناف انسان‌ها در آخرت و فرجام آنها
۱۵۷	۳.۱ در مورد فرجام افراد نمی‌توان بحث کرد
۱۵۸	۳.۲ گروه‌های مختلف انسانها
۱۵۸	۳.۲.۱ یک تقسیم کلی در قرآن
۱۵۹	۳.۲.۲ تقسیم انسان‌ها بر اساس دست‌های از روایات
۱۶۰	۳.۳ خروج از نار
۱۶۱	۳.۴ چه کسانی از دوزخ خارج می‌شوند؟
۱۶۳	۳.۵ تحلیل فلسفی خروج از دوزخ
۱۶۳	۳.۶ گروه اول: اهل ایمان
۱۶۵	۳.۶.۱ توحید اعم از اسلام است
۱۶۶	۳.۶.۲ غیر مسلمانان هم می‌توانند در دایره‌ی اهل نجات وارد شوند
۱۶۸	۳.۶.۳ ریشه داشتن نجات اهل توحید در وحدت حقیقت ادیان
۱۶۸	۳.۶.۴ تفاضل ادیان در عین وحدت حقیقت
۱۷۰	۳.۶.۵ نکته اول: پذیرش سایر ادیان منوط به عدم شناخت واقعی از اسلام است
۱۷۰	۳.۶.۵.۱ معنای حقیقی «اسلام»
۱۷۱	۳.۶.۵.۲ «اسلام» با انکار قلبی جمع نمی‌شود
۱۷۳	۳.۶.۶ نکته دوم: توحید قلبی ملاک است و نه ظاهری
۱۷۴	۳.۶.۷ نکته سوم: اثر تخریبی اعمال سوء بر اعتقاد
۱۷۵	۳.۶.۷.۱ نجات‌بخشی اعتقاد صحیح، توجیه ارتکاب گناهان نیست
۱۷۶	۳.۶.۸ نکته چهارم: تمایز دین اسلام با سایر ادیان
۱۷۷	۳.۶.۸.۱ تاثیر نبوت و امامت در تمایز بخشیدن به دین خاتم
۱۷۹	۳.۶.۹ نگاه فلسفی به فرجام اهل ایمان
۱۷۹	۳.۷ گروه دوم: گمراهان
۱۸۰	۳.۷.۱ مستضعفان

- ۱۸۲ فرجام مستضعفان ۳.۷.۱.۱
- ۱۸۴ منتظران فرمان خدا (مُرَجُونَ لَامر الله). ۳.۷.۲
- ۱۸۵ فرجام این گروه ۳.۷.۲.۱
- ۱۸۶ کسانی که عمل نیک و زشت را درآمیخته‌اند. ۳.۷.۳
- ۱۸۶ فرجام این گروه ۳.۷.۳.۱
- ۱۸۷ اصحاب اعراف ۳.۷.۴
- ۱۸۷ دو معنا برای اصحاب اعراف. ۳.۷.۴.۱
- ۱۸۸ وضعیت اخروی این گروه ۳.۷.۴.۲
- ۱۸۹ تحلیل فلسفی در مورد فرجام گمراهان ۳.۷.۵
- ۱۸۹ گروه سوم: کافران ۳.۸
- ۱۸۹ انواع کفر ۳.۸.۱
- ۱۹۰ معنای کفر در این بحث ۳.۸.۲
- ۱۹۰ تقسیم معنای اخیر کفر ۳.۸.۳
- ۱۹۱ تسلیم و انواع آن ۳.۸.۴
- ۱۹۴ تطبیق دو قسم کفر با اقسام تسلیم ۳.۸.۵
- ۱۹۴ کفر ناشی از جهل ۳.۸.۶
- ۱۹۵ آیا انجام اعمال نیک برای سعادت اخروی کافی است؟ ۳.۸.۵.۱
- ۱۹۷ نتیجه‌ی اخروی اعمال تابع غایات آن‌هاست ۳.۸.۵.۲
- ۱۹۸ یک سؤال ۳.۸.۵.۳
- ۱۹۸ اعمال نیک کافران می‌تواند اثر اخروی داشته باشد ۳.۸.۵.۴
- ۲۰۰ اقرار درونی برخی کافران سلیم‌النفوس به خدا ۳.۸.۵.۵
- ۲۰۱ کافران اهل عناد ۳.۸.۶
- ۲۰۱ بدترین حالت روحی برای انسان کفر از روی عناد است ۳.۸.۶.۱
- ۲۰۲ عاقبت اخروی این گروه ۳.۸.۶.۲
- ۲۰۴ تطبیق با نگاه فلسفی ۳.۸.۶.۳
- ۲۰۵ حاصل سخن درباره کافران ۳.۸.۷
- ۲۰۶ اکثر انسانها اهل نجاتند ۴
- ۲۰۶ حرکت کلی عالم به سوی سعادت است ۴.۱
- ۲۰۷ از منظر حکما سرانجام اکثریت انسان‌ها بر فلاح و رستگاری است ۴.۲

۲۰۸	۴.۲.۱	استدلال اول صدرالمتالهین
۲۰۹	۴.۲.۲	استدلال دوم صدرالمتالهین
۲۱۰	۵.	ملاکی عینی تر برای وضعیت اخروی
۲۱۲	۵.۱	ظلمت قلب، عامل انکار ولایت
۲۱۴	۵.۲	ملاک بودن اهل بیت : برای همه اصناف مردم
۲۱۵	۵.۳	ولایت چگونه می تواند برای همه انسانها معیار باشد؟
۲۱۶	۵.۳.۱	وسعت مفهوم «ولایت»
۲۱۶	۵.۴	نگاه فلسفی به شاخص بودن اهل بیت :
۲۱۸	۶.	خاتمه: آیا استحقاق عذاب جاودان به معنای وقوع آن است؟
۲۱۹	۶.۱	ترجیح در دلایل اعتقادی
۲۲۰	۶.۲	جمع بندی دلایل در مساله ای جاودانگی در عذاب
۲۲۵		منابع
۲۲۵		کتابها
۲۳۰		مقالات
۲۴۱		نرم افزارها

مقدمه

در ادیان الهی، باور به معاد همواره یکی از اصول اعتقادی به شمار می‌آید و از ارکان اعتقادات محسوب می‌گردد. داشتن این بینش که انسان‌ها برای این دنیا آفریده نشده‌اند و زندگی حقیقی خود را در عالمی دیگر باید بجویند، اعتقادی وحیانی است که عقل هم بر آن صحنه می‌گذارد و نمی‌تواند خلاف آن را بپذیرد. باور به معاد سبب هدفمند شدن زندگی انسان‌ها و داشتن معیاری حقیقی برای رفتارها و نیز سایر باورها می‌شود و به زندگی آن‌ها جهت می‌بخشد. به تعبیر دقیق‌تر، باور به معاد مکمل باور به توحید است و اگر کسی صرفاً به توحید معتقد باشد و در نظام فکری او اعتقاد به معاد جایگاهی نیابد، به دشواری می‌توان اثر اعتقاد به توحید را هم در زندگی او دید و مسیر حقیقی سعادت را در زندگی او یافت، بلکه باید گفت زندگی چنین شخصی چندان تفاوتی با زندگی انسان‌های غیر موحد ندارد.

قرآن کریم، در کنار عقوبت‌هایی که برای غیر موحدان و کافران بیان می‌کند، عامل ضلالت و گمراهی را باور نداشتن به معاد معرفی می‌کند و آن را برای گرفتار شدن در شقاوت اخروی و عذابی دردناک و شدید کافی می‌داند:

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾

«در حقیقت کسانی که از راه خدا به در می‌روند، به [سزای] آنکه روز حساب را فراموش کرده‌اند، عذابی سخت خواهند داشت.»^۱

اصل معاد و باور به وقوع آن، امری روشن و واضح برای اهل دیانت می‌باشد. در آیات و روایات، مطالب فراوانی در مورد معاد و مسائل آن بیان گردیده است و خبرهای فراوانی از قیامت داده شده است. در برخی کتب عرفان نظری، فلسفه و کلام نیز به موضوع معاد و مسائل جزئی‌تر آن پرداخته شده است، اما در نگاه کلی، تحلیل‌های فلسفی و برهانی کمتری در این موضوع در مقایسه با سایر موضوعات اعتقادی ارائه شده و جزییات آن کمتر مورد بررسی عقلی و تحلیلی قرار گرفته است و طبعاً نیاز به تحقیق بیشتری بر این موضوعات به چشم می‌خورد.

یکی از دلایلی که تحقیق عقلی در مورد مسائل جزئی معاد را صعب و دشوار نموده است، دور از دسترس بودن آن و درک ضعیف و مبهم انسان‌ها از معاد است که سبب فراهم نشدن شرایط مقدماتی برای بحث در جزئیات معاد گردیده است. باید پذیرفت که بسیاری از جزئیات معاد از دسترس عقل محدود و بی‌اطلاع بشر دور است و با استدلال و برهان نمی‌توان به کنه آن‌ها راه یافت و تنها می‌توان بر اساس منابع نقلی، بر آن‌ها اطلاع پیدا کرد و البته این نکته بدان معنا نیست که هیچ تلاشی برای درک عمیق‌تر و دقیق‌تر معارف مربوط به موضوع معاد بر اساس تحلیل‌ها و استدلال‌های فلسفی به نتیجه نخواهد رسید. در بسیاری از مسائل مربوط به معاد می‌توان با نگاه فلسفی و استدلالی، معارف نابی را کشف کرد و با تحلیل عقلی، عمق بسیار بیشتری در آن مسائل یافت و نگاه روشن‌تری را نسبت به معاد و مسائل آن بدست آورد. البته در این کار، معیار اصلی عبارت است از تطبیق نتایج برهانی با مستندات قرآنی و روایی. به بیان دیگر، نتیجه‌ی تحلیل فلسفی باید به دست آوردن معارفی باشد که بتوان آن‌ها را از مکنون آیات و روایات بیرون کشید و بر آن‌ها تطبیق داد.

نمونه‌ی برجسته‌ی تلاش عقلانی برای درک معارف مربوط به معاد، صدرالمتالهین است. وی با بنیان نهادن مبانی مستحکم عقلی و فلسفی و ارائه‌ی تحلیل‌های عمیق در مورد نفس انسان و احکام مربوط به آن توانست در بسیاری از مسائل مربوط به موضوع معاد وارد شود و تحلیل‌های عقلی در مورد آن‌ها ارائه نماید و با این کار، درک بسیار عمیق‌تری را از این مسائل بدست آورد. وی در کار خود به بسیاری از موضوعات فرعی بحث معاد پرداخته و با نگاه فلسفی و عمیق خود، درک و تصویر بهتری از آن‌ها را به مخاطب خود منتقل کرده است.

اگرچه قدم‌هایی که در حکمت متعالیه در کشف و فهم عقلانی معارف مربوط به معاد برداشته شده است، بسیار مهم و اساسی می‌باشد، لازم است که در هر یک از مسائل مطرح شده در موضوع معاد، کار مستقلی صورت بگیرد و تحقیقات جدیدی انجام شود. وجود مستندات نقلی و نیز در اختیار داشتن مبانی مستحکمی که در حکمت متعالیه مطرح شده است، راه را برای این تحقیقات تا حد زیادی هموار می‌کند.

یکی از موضوعات علم معاد که در برخی کتب از جمله کتاب‌های صدرالمتالهین مورد توجه واقع شده، موضوع جاودانگی در عذاب است. موضوع جاودانگی در عذاب حول این سؤال

شکل می‌گیرد که آیا آنان که در آخرت، جاودان در دوزخ خواهند بود، دچار عذاب دائمی هم هستند و همواره با درد و رنج قرینند یا آنکه در عین بقا در دوزخ، از عذاب رها خواهند شد و به آسودگی و لذت می‌رسند. به تعبیر دیگر آیا می‌توان بر این ادعا صحه گذاشت که استقرار در دوزخ مساوی با استقرار در عذاب نیست و ممکن است برخی از اهل دوزخ که جاودان در دوزخ خواهند بود، در عین آنکه در آتش دوزخ و تاریکی قرار دارند، از عذاب و رنج‌هایی پیدا کنند و به آسودگی و لذت دست یابند. این مساله در دو طرف آن دارای طرفدارانی است و بر هر دو سوی آن، استدلال‌هایی اقامه شده است.

در کتب عرفان نظری و نیز برخی کتب فلسفی می‌توان ردپای این مساله را یافت. محیی‌الدین عربی را شاید بتوان اولین کسی دانست که به صورت مشروح به این موضوع پرداخته است و نظراتی را در این باب بیان نموده است. او که از بنیانگذاران نظریه‌ی انقطاع عذاب از اهل دوزخ است، تنها به ذکر مدعا نپرداخته و دلایلی را نیز بر ادعای خود اقامه کرده است. بعد از او، شارحان معروف کتاب‌های وی از قبیل قیصری و کاشانی و نیز پیروان مکتب فکری او بر تایید نظریه‌ی وی پای فشرده‌اند و سعی کرده‌اند به نحوی بی‌اشکال، نظریه‌ی او را تقریر کنند.

در میان فلاسفه نیز این موضوع مورد توجه بوده است. نکاتی مجمل در این موضوع را می‌توان در کتاب *شرح/اشارات* یافت. در کتب شیخ اشراق نیز اشاراتی به این بحث وجود دارد. اما کامل‌ترین بحث فلسفی در این موضوع را صدرالمتالهین بنیان نهاد و چنانکه اشاره شد، با تثبیت مبانی مختلف عقلی، سعی در تحلیل مسائل مربوط به معاد و از جمله مسأله‌ی حاضر نمود. پس از وی نیز پیروان مکتب فلسفی او مطالب مختلفی را در کتاب‌های خود در این موضوع و در تایید یا رد نظرات صدرالمتالهین بیان نموده‌اند که از این میان می‌توان به تعلیقات حکیم سبزواری بر کتاب‌های ملاصدرا، تصنیفات فیض کاشانی، گفتارهای علامه طباطبایی در *تفسیر المیزان* و نیز توضیحات مرحوم سید جلال‌الدین آشتیانی در کتب مختلف اشاره نمود. با وجود تمام مطالبی که بزرگان این دانشمندان در مورد مسأله‌ی جاودانگی در عذاب بیان کرده‌اند، رساله‌ی مستقلی که عهده‌دار گردآوری نظرات مختلف و نقد و بررسی آن‌ها

خصوصاً از نگاه فلسفی باشد، وجود نداشت و لازم می‌نمود که تحقیق مشروحی در این زمینه صورت بگیرد.

رساله‌ی حاضر که بر همین اساس تالیف شده است، سعی می‌کند با گردآوری نظرات مختلف و دلایل متعدد عقلی و نقلی، جوانب این مسأله را مورد کنکاش قرار دهد و با ارائه‌ی تحلیل‌هایی در قسمت‌های مختلف و بررسی و نقد نظرات گوناگون، نتیجه‌ای را که از مجموع دلایل قابل دریافت است، بیان کند. در این بررسی‌ها، مستندات نقلی در کنار دلایل و مبانی فلسفی مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

از آنجا که دانشمندان فراوانی از متقدمان و متاخران در این زمینه مطالبی را تحریر کرده‌اند، روش مطلوب در انجام این تحقیق، روش کتابخانه‌ای بود که در راستای آن، با مراجعه به کتب مختلف و نیز برخی مقالات، نظرات و دلایل گوناگون در این موضوع گردآوری گردید و سپس به صورت تحلیلی و منظم، تدوین شد و اکنون به شکل حاضر ارائه می‌گردد.